

Založeno na faktech: Zemědělství (2/4)

28. LISTOPADU 2023 – ČR by měla zcela zrušit nebo radikálně omezit dotace do zemědělství, protože často směřují k velkým podnikům, kterým jen zvyšují zisk.

Dotace z EU by měly být přesměrovány do větší automatizace a robotizace českého zemědělství, což by v následujících letech přineslo značný nárůst produktivity.

Stát by měl v sektoru zrušit nebo navýšit migrační kvóty, aby byla uspokojena poptávka zemědělců po pracovní síle, která nemůže být uspokojena ze strany české populace.

Založeno na faktech je čtyřdílný seriál evidence-based politických reforem navržených Liberálním institutem pro českou hospodářskou politiku. Vychází v listopadu a prosinci 2023.

Jan Šincl

Jan Šincl je ekonom a analytik Liberálního institutu. Zabývá se hospodářskou politikou.

Liberální institut

Český nezávislý think-tank založený v únoru 1990.

Svoboda jednotlivce, minimální vláda, volný trh a mír.

Executive summary

- Předkládaná studie je součástí série čtyř studií mapujících odvětví energetiky, zemědělství, vzdělávání a životního stylu v České republice, které postupně vyjdou v seriálu *Založeno na faktech* během listopadu a prosince 2023. Po analýze problémů v jednotlivých odvětvích předkládá příklady a inspirace ze zahraničí a z vědecké literatury, které by mohly při jejich řešení dlouhodobě pomoci české společnosti a ekonomice.
- V zemědělství by ČR měla naprosto opustit systém národních dotací, které primárně pouze zvyšují zisk největších firem a nepomáhají malým podnikům tak, jak bylo původně zamýšleno.
- Evropské dotace, na jejichž existenci má ČR pramalý vliv, by se měla pokusit přeměrovat do oblastí, které by pomohly zvýšit produktivitu českých zemědělců, snížit dopady na krajinu a celkově sektoru pomoci s efektivitou.
- Inspirací do budoucna by se jednoznačně měl stát zemědělský sektor na Novém Zélandu, který je schopen efektivně fungovat v mezinárodní konkurenci i bez existence rozsáhlých dotačních systémů.
- Řešením dlouhodobého nedostatku pracovníků (nejen) v zemědělství je pak signifikantní zvýšení kvót pro příjem zahraničních pracovníků nebo jejich naprosté opuštění.

Úvod

Přestože se v posledních desetiletích stále častěji mluví o *evidence-based policy makingu*, tedy politice založené na empirických faktech, pravdou je, že tato z našeho pohledu klíčová součást vyspělého demokratického legislativního procesu nebývá uplatňována v dostatečné míře. V praxi se častěji setkáváme spíše s řešeními problémů založenými na ideologii konkrétních vlád.

Na jednu stranu je jasné, že vlády podléhají působení politického cyklu, a primárně se tedy snaží, aby si svou politikou neznepráčetily svou voličskou základnu a měly tak šanci dostat se k moci i v dalším volebním období. V takovém prostředí je složité prosazovat politiku, která by mohla v dlouhém období pomoci společnosti a ekonomice jako celku i za cenu krátkodobých nepříjemností. Málokterá vláda je ochotna prosadit reformy, za které pouze sklídí kritiku a její výsledky si nakonec připíše až některá z vlád následujících, která se ale na prvotním řešení problému nemusela vůbec podílet a kritice ze strany veřejnosti se tedy vyhnula.

Výše uvedené politické reality jsme si samozřejmě plně vědomi, přesto však odmítáme rezignovat na předkládání smysluplných politických řešení.

Následující série studií předkládá vybrané problémy čtyř oblastí české společnosti – energetiky a životního prostředí, zemědělství, vzdělávání a životního stylu – analyzuje je a pomocí příkladů úspěšných politik ze zahraničí či z literatury předkládá jejich možná řešení.

V oblasti energetiky a životního prostředí se studie věnuje problematice zelených zdrojů energie a případným institucionálním důsledkům přílišných státních zásahů do podnikatelského prostředí.

Cílem této studie je nejen identifikovat problematické oblasti, ale také navrhnout konkrétní, daty podložená politická řešení, která pomohou České republice dosáhnout strategických cílů v dané oblasti bez toho, aby významně narušovala svobodu svých občanů.

Studie dalších oblastí, tedy vzdělávání a regulace životního stylu budou následovat v dalších týdnech. Studie o energetice již vyšla minulý týden.

Zemědělství

V rámci *evidence-based* přístupu k zemědělství se postupně zaměříme na problematiku národních a evropských dotací a na problematiku imigrace, která by mohla pomoci nejen českému zemědělství.

První částí dotačního systému, kterou se budeme zabývat, jsou čistě národní dotace, které nejsou vázány na zdroje z Evropské unie, a je tedy možné je ve větší míře snižovat. Na tomto místě je možné pochválit současnou českou vládu, která se ústy svých ministrů jednoznačně vyslovila pro to, aby došlo k rapidnímu snížení dotací, a to nejen v zemědělství. V současné podobě jsou v rámci konsolidačního balíčku zahrnuty národní dotace v celkové hodnotě zhruba 54,4 miliard korun a dotýkají se většiny ministerstev. V rámci tohoto trendu tedy navrhuje pokračovat v následujících letech dále a snížit zemědělské dotace ideálně až k jejich úplnému zrušení.

Důvodů pro tento přístup existuje mnoho. Čistě ekonomicky dotace způsobují tržní distorze a subjekty, které na něm působí, se při žádostech o ně věnují neproduktivní činnosti, kterou by mohly využít pro zlepšování svého podnikání. Nehledě na existenci všemožných státních agentur a odborů ministerstev, které by se zánikem dotačního systému přišly o dojnou krávu a byly by nuceny zapojit se do ekonomického života produktivnějším způsobem. Další nejčastější argumenty proti zemědělským dotacím ilustrují následující body.

Ekonomická efektivita:

- Zemědělské dotace mohou narušovat tržní ceny a vytvářet neefektivitu v ekonomice. Umělým snižováním cen zemědělských produktů mohou dotace odrazovat od efektivního rozdělování zdrojů a bránit tržně orientovaným inovacím.
- Mohou zvýhodňovat větší, zavedenější zemědělské podniky před menšími nebo novějšími podniky, což může potlačit hospodářskou soutěž a inovace v odvětví. Vedou tedy k nekalé konkurenci.

Obavy o životní prostředí:

- Dotace mohou motivovat k nadprodukcí a nadměrnému používání vstupů, jako jsou hnojiva a pesticidy, což může mít škodlivé účinky na životní prostředí.
- Tím, že podporují monokultury a odrazují od střídání plodin, mohou dotace přispívat k degradaci půdy, znečištění vody a ztrátě biologické rozmanitosti.

Sociální spravedlnost:

- Zemědělské dotace často neúměrně zvýhodňují velké zemědělské podniky na úkor drobných zemědělců. To může prohlubovat příjmovou nerovnost v zemědělském odvětví.
- Kromě toho mohou dotace vytvářet překážky pro vstup nových nebo menších zemědělců na trh.

Potravinová bezpečnost a zdraví:

- Dotace často upřednostňují produkci určitých plodin před jinými, což může vést k nedostatečné rozmanitosti produkce potravin a přispívat k nutriční nerovnováze.
- Dotace na nezdravé potraviny nebo přísady mohou navíc přispívat k problémům veřejného zdraví, jako jsou obezita a cukrovka.

Závislost a nedostatečná odolnost:

- Přílišné spoléhání na dotace může u zemědělců vytvořit kulturu závislosti, což může snížit jejich motivaci inovovat nebo se přizpůsobovat měnícím se podmínkám na trhu.
- Dotace mohou také zakrýt základní problémy v zemědělském odvětví a oddálit nezbytné reformy.

Administrativní náklady a korupce:

- Správa dotačních programů může být složitá a nákladná. Vytváří také příležitosti pro podvody a korupci.

Ani po zrušení národních dotací se čeští zemědělci nemusejí obávat, že by země přišla o potravinovou soběstačnost. Globalizace a přístup nejen na společný evropský trh zaručují, že Česká republika nebude odsouzena k nedostatku jakékoliv zemědělské komodity. Samozřejmě události posledních let, jako byla pandemie covid-19, ruská invaze na Ukrajinu a s nimi spojené narušení dodavatelských řetězců mohou vyvolávat strach, že v případě rozsáhlejších problémů bude každý odkázán sám na sebe. Ačkoliv jsou tyto obavy u řady lidí pochopitelné, jakékoliv spoléhání se na to, že si vše vypěstujeme doma a mezinárodní obchod k tomu nepotřebujeme, jsou nejen liché, ale i nebezpečné.¹ Snahy o dosažení potravinové soběstačnosti poškozují domácí spotřebitele, snižují kvalitu potravin a pomáhají především dominantním subjektům na trhu. (Pánek, Nohejl, Hampl 2020)

¹ Tomuto tématu jsme se věnovali již v předchozích studiích, viz např. Pánek (2021).

Tabulka 2.1: Deset největších příjemců národních dotací 2022 (v tis. Kč, firmy)

Název subjektu	Dotace 2022 (v tis. Kč)	Tržby (v tis. Kč)	Zisk po zdanění (v tis. Kč)	Zaměstnanci
Vodňanské kuře, s.r.o.	93 676 Kč	1 085 392 Kč	21 252 Kč	99
Mydlárka a.s. ²	83 022 Kč	1 797 852 Kč	71 691 Kč	183
XAVEROV, a.s.	79 588 Kč	1 011 779 Kč	804 Kč	371
AGROMORAVIA, a.s. ³	61 283 Kč	39 942 Kč	-20 839 Kč	25
PROAGRO Nymburk a.s.	59 287 Kč	1 129 673 Kč	61 811 Kč	144
ANIMO Žatec, a.s.	54 158 Kč	543 220 Kč	-4 445 Kč	129
MACH DRŮBEŽ a.s.	53 887 Kč	1 366 948 Kč	27 292 Kč	296
SPV Pelhřimov, a.s.	51 105 Kč	773 848 Kč	-9 986 Kč	143
OLMA, a.s.	49 384 Kč	4 417 542 Kč	215 778 Kč	469
Mlékárna Hlinsko, a.s.	45 990 Kč	3 616 478 Kč	162 944 Kč	278

Zdroj: (SZIF 2023), výroční zprávy společností 2022, vlastní zpracování

V tab. 2.1 vidíme největší příjemce národních dotací v České republice za fiskální rok 2022. Tabulka udává pouze největší příjemce dotací z řad firem a nejsou zde tedy uvedeny spolky Český svaz včelařů (104 mil. Kč, největší příjemce) a Svaz chovatelů ovcí a koz (60 mil. Kč, 6. největší příjemce). Mezi deset největších příjemců dotací tedy patří společnosti s milionovými až miliardovými tržbami, které zaměstnávají desítky až stovky zaměstnanců. Jedná se o společnosti, které jsou schopny dedikovat aspoň část své pracovní síly k vyplňování žádostí o dotace, či případně mají dostatečné prostředky pro outsourcing této činnosti. Malé podniky takové činnosti častokrát schopny nejsou, a proto se dotace častokrát dostávají k největším hráčům na trhu místo malých subjektů, pro které by měly být primárně určeny. Zajímavostí je, že pět vyznačených podniků spadá pod koncern Agrofert bývalého premiéra a šestého nejbohatšího Čecha Andreje Babiše. Celkově bylo takto na národních dotacích za fiskální rok 2022 dle *Státního zemědělského intervenčního fondu* vyplaceno cca 5,3 miliardy korun, který má vyplacení dotací na starosti. (SZIF 2023)

² Počet zaměstnanců za rok 2021

³ Výroba společnosti byla silně narušena tornádem. Dotace byla určena na zmírnění jeho dopadů.

Tabulka 2.2: Deset největších dotačních programů dle vyplacených prostředků (v Kč)

Název programu	Vyplacené prostředky	Počet výplat
Podpora na ozdravení chovů prasat a drůbeže	1 562 111 062 Kč	869
Podpora zpracování zemědělských produktů	641 035 623 Kč	52
Přechodné vnitrostátní podpory ⁴	549 148 981 Kč	24479
Zlepšení životních podmínek v chovu prasat	356 101 511 Kč	209
Zlepšení životních podmínek v chovu dojnic	353 649 851 Kč	872
Zlepšení životních podmínek v chovu drůbeže	321 775 937 Kč	172
Udržování a zlepšování genetického potenciálu hospod. zvířat	262 300 967 Kč	175
Podpora na účast producentů a zpracovatelů mléka	195 530 636 Kč	557
Ozdravování pol. a spec. plodin (šlechtění)	115 528 918 Kč	32
Podpora včelařství	104 873 531 Kč	1

Zdroj: (SZIF 2023), vlastní zpracování

V tab. 2.2 nalezneme deset dotačních programů, v jejichž rámci byly během roku 2022 vyplaceny největší prostředky. Jakkoliv se bezpochyby jedná o podporu, která zemědělcům pomáhá, je na místě otázka, zda by sami zemědělci neměli i bez podpory dostatečné podněty k tomu, aby například chránili svá zvířata před nemocemi nebo postupně zlepšovali jejich životní podmínky. Opět je na místě připomenout údaje z předchozí tabulky, dle které největší příjemci českých dotací z řad firem získali v tomtéž roce více než 630 milionů korun, což je zhruba 12 % celkově alokované částky nebo takřka celá podpora v programu na zpracování zemědělských produktů.

Na první pohled logickým řešením situace, kdy velké tržní subjekty mají lepší přístup k dotacím a snadněji je získávají, by bylo stanovení limitu pro velikost firmy, která může být příjemcem dotace. Jak již nicméně bylo naznačeno v úvodu, takový systém nejspíše fungovat nebude, jelikož firmy ve snaze získat dotace mohou například vytvořit menší subjekty, aby byly na dotaci schopny dosáhnout, i kdyby na ni formálně neměly mít nárok, viz kauzu Čapí hnízdo. Navrhujeme tedy zrušení veškerých národních dotací do zemědělství nebo jejich snížení na minimum vyplácené pouze nejmenším tržním subjektům.

Nyní se krátce zaměříme i na dotace, které české zemědělství získává v rámci společné zemědělské politiky EU (SZP). SZP, přesněji její strategický plán pro léta 2023–2027, si klade za

⁴ V rámci tohoto dotačního titulu lze požádat o platbu na zemědělskou půdu, chov krav bez tržní produkce mléka, chov ovcí či koz a další.

cíl zajištění chytrého, udržitelného, kompetitivního a odolného zemědělského sektoru. Vliv ČR na již existující politiku je nízký, nicméně i tak má země určitý manévrovací prostor v tom, jak s prostředky z evropských fondů naloží. Zároveň je však prakticky nemožné tyto dotace odbourat, proto se – na rozdíl od národních dotací – nabízí, aby se český stát pokusil o jejich přesměrování do oblastí, které by českému zemědělství pomohly k větší efektivitě a udržitelnosti.

Smysluplným protikladem vůči masivně dotovanému zemědělství v EU a potažmo v České republice se jeví zemědělský sektor Nového Zélandu. V roce 2021 zaměstnával 6,1 % celkové pracovní síly v zemi (Statista 2023a) a výstup odvětví činí až 13,6 miliardy NZD (7,5 miliardy €). (Statista 2023b) Zároveň neplatí, že rozvinuté zemědělství musí přijímat dotace. Nový Zéland nelze považovat za nerozvinutou zemědělskou zemi, avšak oproti ostatním zemím v rámci OECD má relativně nízkou úroveň dotací do zemědělství. Průměr dotací v zemích OECD byl v roce 2017 zhruba 16 % z celkových příjmů zemědělců, na Novém Zélandu to však bylo pouze cca 1 %.⁵ (OECD 2023)

Dle dotazníkového šetření z roku 2019 se investicím do inovací, digitalizace a robotizace věnuje v ČR pouhá pětina zemědělců a můžeme předpokládat, že se bude pravděpodobně jednat pouze o ty největší z nich. (IPSOS 2019) Společná zemědělská politika podporuje zavádění precizního zemědělství nebo zemědělství, které zahrnuje využívání autonomních vozidel a dalších moderních zemědělských technologií pro sklizeň. Přesměrováním části dotací v rámci SZP může Česká republika výrazně zvýšit produktivitu, snížit provozní náklady a minimalizovat dopady na životní prostředí. Například studie společnosti Deloitte odhaduje, že automatizace a robotizace by mohla v zemědělství v horizontu 16 let navýšit produktivitu až o 132 %. (Deloitte 2018) Dalším trendem v oblasti udržitelného a efektivního zemědělství je například využití vertikálních farem, které nejsou tak zatěžující pro životní prostředí. Současný postoj EU nicméně většímu rozvoji tohoto odvětví brání, protože vertikální farmy nejsou Evropskou unií považovány za „organické zemědělství. (EP 2022)

Dlouhodobým problémem v českém zemědělství je podobně jako v ostatních odvětvích ekonomiky nedostatek pracovníků. Problém je zde však hlubší než v ostatních sektorech, a to zejména kvůli tomu, že zemědělství dlouhodobě není schopno nabízet vysoké mzdy. Průměrná mzda v odvětví je zhruba o 10 tisíc korun nižší, než je průměr v celé ekonomice. (ČSÚ 2023) Od

⁵ O novozélandské hospodářské reformě, tzv. *rogernomice*, uspořádal Liberální institut Výroční přednášku 1998 přímo se zodpovědným ministrem Rogerem Douglasem. Výroční přednáška a popis jeho dalších aktivit na návštěvě v Praze je k přečtení ve sborníku *Roger Douglas – tvůrce nejúspěšnější hospodářské reformy XX. století*, Šíma, J. (ed.) (1999). Dostupné online: <https://libinst.cz/book/sima-j-ed-1999-roger-douglas-tvurce-nejuspesnejsi-hospodarske-reformy-xx-stoleti/>

začátku roku 2024 plánuje ministerstvo průmyslu a obchodu navýšit současné kvóty na zahraniční pracovníky až o 20 tisíc. (MPO 2023) Zároveň vláda předpokládá, že by mělo do zaměstnaneckého poměru vstoupit dalších 20 tisíc ukrajinských uprchlíků. V současné době je však odhadováno, že v České republice chybí mezi 250 a 300 tisíci zaměstnanci, a tedy toto navýšení kvót, respektive zaměstnávání uprchlíků, nebude ani zdaleka stačit. Není zároveň jasné, z jakého důvodu jsou počty nově příchozích stanovovány právě v této výši, a nikoliv v takové, která by dokázala současnou poptávku po kvalifikované i nekvalifikované pracovní síle z ciziny dostatečně pokrýt. Či lépe řečeno, proč jsou tyto kvóty vůbec stanovovány? Imigrační politika státu by se v případě lidí, kteří mají o práci v ČR zájem, měla z našeho pohledu naprosto uvolnit – a v případě, že to z jakéhokoliv důvodu není možné, měly by být kvóty zvýšeny natolik, aby přehřátému trhu práce dokázaly dostatečně ulevit.

Literatura k tématu pozitivního vlivu ekonomické migrace na hostitelskou zemi je bohatá. Asi největší studii, která se zabývala dopady imigrace na trh práce a ekonomiku jako takovou je *The economic and fiscal consequences of immigration* (Blau, Mackie 2017). Kniha sleduje vliv imigrace primárně na ekonomiku USA a podrobně mapuje literaturu, která je k tématu dostupná. Její závěry jsou nicméně aplikovatelné všeobecně, pravděpodobně však s drobnými omezeními v podobě například pracovních zákonů, které se mezi jednotlivými zeměmi liší.

V České realitě můžeme předpokládat, že ve většině případů budou nízkokvalifikovaní migranti pravděpodobně fungovat jako komplement k existující české pracovní síle. To znamená, že by primárně zastávali práce, o které čeští pracovníci v současné době evidentně nemají zájem. Pokud se přistěhovalci a domácí pracovníci specializují na různé profesní činnosti, je pravděpodobným výsledkem zvýšení mezd a vytvoření nových pracovních míst. Naopak, pokud si konkurují v boji o stejná pracovní místa, mohou být mzdy a pracovní příležitosti pro domácí pracovníky v krátkodobém horizontu negativně ovlivněny. Zahraniční pracovníci dále mohou pomoci i se snížením cen některých typů zboží a služeb, jako je například domácí péče nebo výstavba. (Blau, Mackie 2017: 317)

Co se týče hospodářského růstu, který v současné době v ČR spíše stagnuje, přispívá imigrace k dlouhodobé hospodářské expanzi tím, že zajišťuje růst pracovních sil. To pochopitelně pomůže ČR i mimo samotné zemědělství, neboť stárnutí české populace je dlouhodobý problém týkající se celé společnosti. Imigranti rovněž přispívají k tvorbě kapitálu a inovacím, čímž ovlivňují tempo hospodářského růstu. Dále hrají významnou roli v rozvoji lidského kapitálu, vědeckém pokroku a inovacích. (Blau, Mackie 2017)

Doporučení: V rámci dlouhodobého zlepšení situace v českém zemědělství by se Česká republika měla primárně zaměřit na tři cíle. Měla by se pokusit snížit nebo zcela zrušit národní dotace do zemědělství, které jsou drahé, neefektivní a v mnoha případech pomáhají firmám, které je vůbec nepotřebují. Přestože nemůže příliš ovlivnit dotace pocházející ze SZP, může se pokusit je aspoň přesměrovat do větší automatizace a robotizace českého zemědělství, které by

v následujících letech mohly přinést extrémní růst produktivity. Inspirací pro zemědělský sektor by se mohl stát například Nový Zéland, kde je tento sektor extrémně produktivní i bez rozsáhlých dotačních systémů. V neposlední řadě by ČR měla co nejvíce uvolnit migrační politiku a zajistit tak příliv kvalifikovaných i nízkokvalifikovaných zahraničních pracovníků, kteří by zastávali práce, o které již nemají Češi zájem.

Závěr

Navzdory tomu, že má Česká republika v současné době celou řadu problémů, neměli bychom zapomínat na progres, kterým v posledních více než třiceti letech prošla. Kvalita života nebo bezpečnost se pro valnou většinu české populace rapidně zvýšila. Momentum, které česká společnost a ekonomika díky sametové revoluci a následné ekonomické transformaci získala, se však v posledních letech začalo postupně vytrácet.

Tato série studií vznikla primárně proto, aby adresovala z našeho pohledu největší problémy ve čtyřech českých sektorech a navrhla taková řešení, která jsou založená na úspěšné zahraniční praxi nebo dlouhodobé zkušenosti. Jednotlivé studie reflektují naléhavost přepracování českého přístupu k energetice, zemědělství, vzdělávání a regulaci životního stylu a nabízí novou perspektivu pro dosažení dlouhodobě robustního a konkurenceschopného hospodářství a svobodnější společnosti.

Z našeho pohledu není nutné za každou cenu pokaždé znovu „vynalézat kolo“ a nejen v těchto čtyřech oblastech bychom se mohli daleko více inspirovat zahraničními politickými řešeními, která často fungují již několik dekad a jejichž výsledky jsou tudíž snadno ověřitelné na datech.

Reference

Blau, F. D., Mackie, Ch. (2017) *The Economic and Fiscal Consequences of Immigration*. The National Academies Press. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. (<https://nap.nationalacademies.org/read/23550/chapter/1#ii>)

Český statistický úřad. (2023) *Mzdy, náklady práce - časové řady*. (https://www.czso.cz/csu/czso/pmz_cr)

Deloitte. (2018) *Automatizace práce v ČR*. (<https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/cz/Documents/strategy-operations/Automatizace-prace-v-CR.pdf>)

European Parliament. (2022) *What if we grew plants vertically?* European Parliamentary Research Service. (https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/737130/EPRS_ATAG_737130_What_if_vertical_farming_final.pdf)

IPSOS. (2019) *Zemědělci jsou v digitalizaci dále než průmysl*. (<https://amsp.cz/zemedelci-jsou-v-digitalizaci-dale-nez-prumysl/>)

Ministerstvo průmyslu a obchodu. (2023) *Více kvalifikovaných zaměstnanců pro české firmy. Vláda schválila navýšení kvót pro zahraniční pracovníky*. (<https://www.mpo.cz/cz/rozcestnik/pro-media/tiskove-zpravy/vice-kvalifikovanych-zamestnancu-pro-ceske-firmy--vlada-schvalila-navyseni-kvot-pro-zahranicni-pracovniky--277440/>)

OECD. (2023) *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2023: Adapting Agriculture to Climate Change*. OECD Publishing, Paris. (https://read.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2023_b14de474-en#page1)

Pánek, M. (2021) *Food Self-Sufficiency: An Analysis of a Defeated Czech Bill*. 4liberty.eu. (https://4liberty.eu/whavuhoo/files/MARTIN_PNEK_FOOD_SELF-SUFFICIENCY_AN_ANALYSIS_OF_A_DEFEATED_CZECH_BILL.pdf)

Pánek, M., Nohejl, J., Hampl, M. (2020) *Potravinová soběstačnost – drahý a nebezpečný nápad*. Liberální institut. (<https://libinst.cz/wp-content/uploads/2020/06/Potravinov%C3%A1-sob%C4%9Bsta%C4%8Dnost-Libinst-2020v2.pdf>)

Statista. (2023a) *New Zealand: Distribution of employment by economic sector from 2011 to 2021*. (<https://www.statista.com/statistics/436457/employment-by-economic-sector-in-new-zealand/>)

Statista. (2023b) Agriculture in New Zealand – statistics & facts.

(<https://www.statista.com/topics/5311/agriculture-industry-in-new-zealand/#dossier-chapter6>)

Státní zemědělský intervenční fond. (2023) Seznam příjemců dotací z národních zdrojů.

(<https://www.szif.cz/cs/seznam-prijemcu-nd>)